Δημήτρης Οικονόμου

Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Πρόεδρος του ΔΣ του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

Στην παρέμβασή μου θα εστιάσω στο βιβλίο *Επιστροφή στην Αθήνα* (200)). αλλά και τα άλλα δύο βιβλία του Γ. Πρεβελάκη που συζητάμε σήμερα φωτίζουν σημαντικά ορισμένα από τα κύρια θέματα του πρώτου.

Το βιβλίο είναι εξαιρετικά πυκνό και πολυεπίπεδο. Σε ένα πρώτο επίπεδο, παρουσιάζει τα κύρια χαρακτηριστικά και τις επιπτώσεις στον χώρο που χαρακτηρίζουν τη μεταπολεμική αστική ανάπτυξη, τόσο εντός πόλεων όσο και με τη μορφή της αστικής διάχυσης στην ύπαιθρο: αντιπαροχή, αυθαίρετα, εκτός σχεδίου δόμηση, συνεχείς αυξήσεις του επιτρεπόμενου οικοδομικού όγκου στα οικόπεδα (χωρίς αντίστοιχη ενίσχυση των υποδομών), διάσταση μεταξύ επίσημου σχεδιασμού και πραγματικής πολεοδομικής πρακτικής. Τα θέματα αυτά επανέρχονται συχνά στην σχετική βιβλιογραφία, αλλά η ιδιαίτερη συμβολή του βιβλίου είναι ότι τα εντάσσει σε ένα συνεκτικό ερμηνευτικό πλαίσιο, εντοπίζοντας ως κεντρικό «αφανή» στόχο της πολεοδομικής πολιτικής την επίλυση του στεγαστικού ζητήματος, ήδη από την προπολεμική περίοδο και τουλάχιστον μέχρι την δεκαετία του ’70, οπότε αναδύεται ένας δεύτερος στόχος, η υποστήριξη με τα ίδια μέσα (πλην της αντιπαροχής) του τουρισμού και της δεύτερης «μεσοστρωματικής κατοικίας». Χαρακτηρίζω τον στόχο αυτό «αφανή» επειδή επί δεκαετίες σπάνια εμφανίζεται ρητώς στις επίσημες αφηγήσεις για την πολεοδομική και την ευρύτερη χωρική πολιτική, από στα παλαιότερα διαδοχικά πενταετή σχέδια, τις πιο πρόσφατες δεκαετίες στις εισηγητικές εκθέσεις των αλλεπάλληλων νομοθετημάτων για την πολεοδομία και την χωροταξία. Αλλά η ουσιαστική υποταγή στην Ελλάδα της πολεοδομικής πολιτικής στην στεγαστική πολιτική (ιδιόμορφη σε σχέση με τα διεθνή «πρότυπα», όπως αναφέρω πιο αναλυτικά στη συνέχεια) και ειδικότερα σε μια «φθηνή» δημοσιονομικά εκδοχή της διαφεύγει συνήθως και από τις σχετικές αναλύσεις.

Η προσέγγιση του Πρεβελάκη οδηγεί στην κατανόηση ότι η πολιτική αυτή, επί 100 χρόνια μετά την έκδοση του ιστορικού νομοθετικού διατάγματος του 1923, παράλληλα με τις αρνητικές συνέπειες στην οργάνωση του χώρου, είχε θετικές συνέπειες στο κοινωνικό-πολιτικό και το οικονομικό επίπεδο. Αυτή το διπλό και κάπως κρυφό πρόσημο εξηγεί και την μακροχρόνια βιωσιμότητάς της, παρά τη συνεχή κριτική (χωρίς αισθητό αποτέλεσμα) από την πλευρά των πολεοδόμων που εστιάζει κατά κανόνα στο «ορατό» αποτέλεσμα στον χώρο.

Παράλληλα και συμπληρωματικά, το βιβλίο καθιστά σαφή ένα βαθύτερο θεμελιακό στοιχείο που επηρέασε την πραγματική πολεοδομική πολιτική: τη μικρή έγγεια ιδιοκτησία. Η ευρύτατη, κοινωνικά και ποσοτικά, διασπορά της τελευταίας αποτελεί όντως δομικό στοιχείο της μεταπολεμικής Ελλάδας που την διαφοροποιεί από το σύνολο των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, συμπεριλαμβανόμενων και αυτών που χαρακτηρίζονται από σχετικά ισχυρή μικροϊδιοκτησία στην γη, πχ. τη Γαλλία, την Ισπανία, την Ιταλία και το Βέλγιο. Το φαινόμενο στην Ελλάδα είναι πολύ πιο διαδομένο, διαταξικό, και με πιο έντονο κατακερματισμό. Η ιστορική του ρίζα είναι η αγροτική πολιτική που ακολούθησε το νεοελληνικό κράτος από την αρχή του μέχρι και το μεσοπόλεμο σε συνδυασμό με τις διατάξεις που καθόρισαν το πέρασμα της ιδιοκτησίας της γης από το οθωμανικό στο

ανασυγκρότησης και εδαφικής επέκτασης, μέσω της νεοκλασικής πολεοδομίας και αρχιτεκτονικής «Η Αρχαιότητα και η νεωτερικότητα συνυπήρχαν στο συμβολικό επίπεδο και έριχναν στη λήθη κάθε εικονογραφικό στοιχείο που ανακαλούσε το οθωμανικό ή και το βυζαντινό παρελθόν.». Ο νεοκλασσικισμός δεν ήταν δείγμα αφοσίωσης στο παρελθόν αλλά «συμβολική επιβεβαίωση της θελήσεως για εκδυτικισμό». Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η ανάγκη εγκατάστασης και στέγασης των προσφύγων που υπερέβαιναν τον ως τότε πληθυσμό της Αθήνας και του Πειραιά αθροιστικά « δεν άφηνε περιθώρια για μέριμνα ως προς την ποιότητα του αστικού χώρου». Στην περίοδο αυτή διαμορφώνεται η κυριαρχία των στεγαστικών αναγκών στην πολεοδομία. Το γεγονός ότι την ίδια εποχή συγκροτήθηκε σε ενιαίο συνεκτικό σύνολο η πολεοδομική νομοθεσία με το ΝΔ του 1923 δεν είναι προφανώς τυχαίο (η ειρωνεία είναι ότι η αναβάθμιση της νομοθεσίας αποτελεί και το χρονικό σημείο της σταδιακής αποστασιοποίησης από αυτήν της πολεοδομικής πρακτικής). Ο Πρεβελάκης τονίζει όμως και μια άλλη παράμετρο του ζητήματος, την κρίση αξιών που προκάλεσε το τέλος της Μεγάλης Ιδέας και ακόμα περισσότερο η πολεμική δεκαετία του ’40. Οι υλικές καταστροφές στην Αθήνα επέβαλαν ούτως ή άλλως την προτεραιότητα της ποσοτικής ανοικοδόμησης έναντι της ποιότητας του χώρου αλλά την ίδια περίοδο υπήρξε μια ανατοποθέτηση του δυτικού ιδεώδους «μπροστά σε μια Ανατολή που δεν εκπροσωπείται πλέον από την Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά από το κομμουνιστικό στρατόπεδο». Η επιλογή της Δύσης έγινε έτσι αναγκαστική, δεν βασιζόταν πια σε ιδεώδη αλλά στην ικανοποίηση υλικών αναγκών—και αυτό έγινε σαφές και στην πολεοδομία. Σε αυτές τις συνθήκες, η ραγδαία καταστροφή των κτηρίων του 19^{ου} αιώνα και η μεγάλη αύξηση του οικοδομικού όγκου ήταν η απάντηση (που επιλέχθηκε) στις νέες στεγαστικές ανάγκες που έφερε η εσωτερική, πλέον, μετανάστευση προς την Αθήνα, ενώ η αύξηση των προσόδων από τη γη και η κοινωνική διάχυσή της ήταν απάντηση στις νέες ανάγκες πολιτικής νομιμοποίησης χωρίς το δημοσιονομικό κόστος της κλασσική δυτικής απάντησης την ίδια περίοδο (κράτος πρόνοιας και δημόσια παροχή στέγης).

Οι αλλαγές που παρατηρήθηκαν μεταπολεμικά τόσο στο στις αξίες της ελληνικής κοινωνίας όσο και στην εικονογραφία και πολεοδομία της Αθήνας αποτελούν και το εισαγωγικό τμήμα του τρίτου και τελευταίου τμήματος του Επιστροφή στην Αθήνα, που τιτλοφορείται «Η επανεύρεση της Αθήνας». Το τμήμα αυτό είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον. Περιλαμβάνει έναν αρνητικό «απολογισμό για την ελληνική πρωτεύουσα» αλλά και ένα πρόγραμμα για την επανεκκίνησή της, εικονογραφικά και πολεοδομικά, όπως έβλεπε αυτά τα θέματα ο Πρεβελάκης στα τέλη της δεκαετίας του ’90 (το βιβλίο κυκλοφόρησε το 2000 στο Παρίσι, αλλά αποτελεί «ελαφρά τροποποιημένη μορφή μιας thèse d’habilitation» στο Πανεπιστήμιο της Σορβόννης το 1996).

Παρά την σοβαρότητα των προβλημάτων, η εκτίμηση για τις μελλοντικές προοπτικές ήταν, θα μπορούσε να ειπωθεί, επιφυλακτικά αισιόδοξη. Είναι η εποχή του τέλους του ψυχρού πολέμου και με την «ευρωπαϊκή ενοποίηση σε πλήρη δυναμισμό» και, σε συνέπεια με την όλη προσέγγιση του βιβλίου, Ως κινητήρια δύναμη της επανεκκίνησης προσδιορίζονταν ο «**Ηγετικός γεωπολιτικός ρόλος Αθήνας, σε μια πολυκεντρική και δικτυωτή Ευρώπη, που πρέπει να βρει την έκφρασή του στην πολεοδομία.».** Οι άξονες για μια «αναδιαμόρφωση» της ευρύτερης Αθήνας ούτως ώστε «μετατραπεί η αθηναϊκή κόλαση» σε μια πολιτισμική ευρωπαϊκή όαση» που πρότεινε τότε ο Πρεβελάκης συνοψίζονται στη αριστερή στήλη του πίνακα που ακολουθεί. Στην δεξιά στήλη επιχειρώ μια πολύ συνοπτική αποτίμηση του τι πραγματικά συνέβη, στα σχεδόν 30 πυκνά χρόνια που μεσολάβησαν μέχρι σήμερα.

Προτάσεις του ΓΠ στα τέλη της δεκαετίας του ‘90		Μια πρώτη αποτίμηση σήμερα, στα τέλη του 2023
Α	Επανόρθωση των ζημιών του παρελθόντος στο τοπίο και το φυσικό περιβάλλον και μείωση του οικοδομικού όγκου	Ελάχιστα έγιναν
Β	Απομάκρυνση των οχληρών και ρυπογόνων στοιχείων, με τη βοήθεια της αποβιομηχάνισης, αξιοποίηση των brownfields	Γενικά, πεδίο αυτό υπήρξαν θετικά βήματα και αποβιομηχάνιση της Αθήνας υπήρξε (αλλά με αμφίσημο ισολογισμό).
Γ	Κατεδαφίσεις-μείωση οικοδομικού όγκου συσσωρευμένου από την αντιπαροχή και τα αυθαίρετα	Η εξέλιξη ήταν ακριβώς η αντίθετη με τη βοήθεια του νέου οικοδομικού κανονισμού, της «τακτοποίησης» των αυθαιρέτων και της χαλάρωσης των ελέγχων στις οικοδομικές άδειες—στα δύο τελευταία σημεία, χωρίς να υπάρξουν οι προβλεπόμενοι αντισταθμιστικοί έλεγχοι.
Δ	Μετατροπή του ευρύτερου αθηναϊκού κέντρο σε «χώρο-μουσείο ποιότητας», με συντήρηση νεοκλασικών, δραστηριότητες έρευνας, ανώτατης εκπαίδευσης, μεγάλες πολιτιστικές υποδομές με εστίαση στον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της ιστορίας μας, πολιτιστικός τουρισμός	Η κύρια εξέλιξη ήταν η αποκέντρωση των κεντρικών λειτουργιών στους μεγάλους υπερτοπικούς άξονες και η κατάληψη της κεντρικής πόλης από τον τουρισμό. Η εξέλιξη αυτή περιλαμβάνει ορισμένα στοιχεία από την πρόταση, αλλά απέχει πολύ από το πνεύμα της.
Ε	Αντιμετώπιση των προβλημάτων κυκλοφορίας και ατμοσφαιρικής ρύπανσης	Υπήρξαν σημαντικές παρεμβάσεις—που είχαν δρομολογηθεί ήδη κατά την σύνταξη του βιβλίου. Η συνέχεια υπήρξε όμως αδύναμη, και το συνολικό ισοζύγιο έχει επιδεινωθεί.
ΣΤ	Μεγάλες αστικές παρεμβάσεις: «νέες» αναπτύξεις υψηλής ποιότητας, για τουρισμό πολυτελείας και κατοικίες υψηλού επιπέδου, με πρώτες επιλογές το παράκτιο μέτωπο και την περιοχή γύρω από την Ακρόπολη	Έχουν συμβεί μεγάλες παρεμβάσεις. Ασφαλώς η σημαντικότερη από κάθε άποψη είναι η αναμόρφωση του παράκτιου μετώπου με βασικό αλλά όχι μόνο στοιχείο το Ελληνικό . Οι κατασκευές εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 ήταν σημαντικής κλίμακας αλλά παρέμειναν σε μεγάλο βαθμό αποσπασματικές.
Ζ	Μεσόγεια: το νέο αεροδρόμιο μπορεί να είναι πηγή αναπαραγωγής της αθηναϊκής χαοτικής ανάπτυξης, ή βάση για την εφαρμογή «οργανωμένης και σχεδιασμένης ανάπτυξη, ...υπόδειγμα πολεοδομίας».	Ατυχώς, επικράτησε σαφώς ο κίνδυνος, όχι η ευκαιρία, και η πεδιάδα των Μεσογείων αποτελεί υπόδειγμα ανοργάνωτης και ασχεδίαστης ανάπτυξης.
Η	Δυτική Αττική: δεν ανατάσσεται πλέον ριζικά, δηλ. με αλλαγή χαρακτήρα (βιομηχανία κλπ.), μόνο βελτιωτικές παρεμβάσεις	Η εξέλιξη είναι όντως σε αυτήν την κατεύθυνση, αλλά οι βελτιώσεις είναι οριακές.
Θ	Πεζοδρομήσεις	Έγιναν πολλές, είχαν θετική επίδραση στο εμπόριο και σε ορισμένες μορφές αναψυχής, αλλά αποτελέσματα αρνητικά από άποψη ποιότητας ζωής λόγω της πολλαπλής παραβατικότητας (ηχορύπανση, παράνομη στάθμευση, κατακλυσμός του δημόσιου χώρου από τραπεζοκαθίσματα).

Ο πίνακας παρατίθεται ως βάση διαλόγου, όχι ως οριστική αποτίμηση, αλλά συνολικά, το όραμα που είχε θέσει ο Πρεβελάκης είναι σαφές ότι δεν πραγματοποιήθηκε. Υπήρξαν σύνθετες (με διπλό πρόσημο και συνήθως αρνητικό ισοζύγιο) εξελίξεις σε επιμέρους άξονες (Β, Δ, Ε, ΣΤ, Η, Θ), καθαρά αρνητικές σε άλλους (Α, Γ, Ζ). Η μόνη πραγματική αλλαγή στην Αθήνα από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα είναι η σαφής ενίσχυση του τουρισμού ως παράγοντα οικονομικής ανάπτυξης (και πάλι, όχι μόνο με θετικό πρόσημο εκτός της οικονομίας), καθώς και η αναβάθμιση του Πειραιά ως λιμένος διεθνούς εμβέλειας. Ο γενικός στόχος της αναβάθμισης του γεωπολιτικού ρόλου και της πολεοδομικής οργάνωσης της Αθήνας συνολικά ασφαλώς δεν έχει επιτευχθεί (θα έλεγα ότι ποτέ δεν υιοθετήθηκε πολιτικά, έστω και ρητορικά, με κάποια εξαίρεση την περίοδο της προετοιμασίας των Ολυμπιακών Αγώνων). Από την άλλη πλευρά, οι άξονες που πρότεινε ο Πρεβελάκης χρόνια παραμένουν επίκαιροι, κυρίως όμως ως ζητούμενα (η μείωση του οικοδομικού όγκου και τα Μεσόγεια είναι πλέον οριστικά χαμένα στοιχήματα), ενώ το μεγάλο ερώτημα είναι ποιο μπορεί να είναι ένα σημερινό όραμα για τον ρόλο την Αθήνα, με δεδομένο ότι οι συνθήκες είναι ριζικά διαφορετικές από ό,τι πριν από 25 χρόνια, με τεκτονικές γεωπολιτικές αλλαγές σε παγκόσμια κλίμακα, υποχώρηση με αβέβαιη εξέλιξη της ευρωπαϊκής ενοποίησης, και δημιουργία νέων πολεοδομικών τετελεσμένων.

3